

Šefčík, Ondřej; Bičanová, Lenka

Fonetika, fonologie, morfonologie

In: Šefčík, Ondřej; Bičanová, Lenka. *Gramatický přehled sanskrtu*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 7-17

ISBN 978-80-210-7045-5; ISBN 978-80-210-7048-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130608>

Access Date: 19. 10. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1 Fonetika, fonologie, morfonologie

1.1 Fonetický inventář

V tomto výkladu představíme inventář sanskrtských hlásek, včetně nefonologických variant.

Sanskrtské hlásky dělíme na dvě velké skupiny. První skupinu tvoří vokály, diftongy a slabičné sonanty, druhou skupinu tvoří konsonanty. V tabulkách v hranatých závorkách uvádíme předpokládanou výslovnost hlásek v transkripci IPA.

1.1.1 VOKÁLY: MONOFTONGY, DIFTONGY, SLABIČNÉ SONANTY

Fonetická hodnota je dána na základě tradice. Slabičné sonanty se vyslovují jako v češtině, respektive jako dlouhé varianty těchto hlásek ve slovenštině. Dlouhé vokalické Ī je spíše gramatickým konstruktem než reálně existující hláskou.

	Monoftongy	
	krátké	dlouhé
Přední	i [i]	ī [i:]
		e [e:]
Střední	a [ə],[ɐ]	ā [a:]
Zadní		o [o:]
	u [u]	ū [u:]

Diftongy
ai [əi]
au [əu]

Slabičné sonanty	
ṛ [ɾ]	ṛī [ɾ:]
ḷ [ɭ]	ḷī [ɭ:]

1.1.2 KONSONANTY

V přehledu jsou uvedeny i všechny varianty konsonantů, opět podle fonetické hodnoty.

	Okluzívý				Nazály ¹		Semi-vokály		Frikativý		Likvidý	
	neaspir.		aspir.									
Glotály									ḥ [h]	ḥ [ɦ]		
Veláry	k [k]	g [g]	kh [kʰ]	gh [gʱ]		ṅ [ŋ]						
Palatály	c [t͡ɕ]	j [d͡ʒ]	ch [t͡ɕʰ]	jh [d͡ʒʱ]		ñ [ɲ]		y [j]	ś [ɕ]			
Retroflexívý (cerebrály)	ṭ [ʈ]	ḍ [ɖ]	ṭh [ʈʰ]	ḍh [ɖʱ]		ṇ [ɳ]			ṣ [ʂ]			r [ɾ]
Dentály	t [t̪]	d [d̪]	th [t̪ʰ]	dh [d̪ʱ]		n [n̪]			s [s̪]			l [l̪]
Labiodentály								v [v]				
Bilabiály	p [p]	b [b]	ph [pʰ]	bh [bʱ]		m [m]						
Znělost	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

¹ Vedle těchto fonů se setkáváme ještě se dvěma nazalizacemi předchozích vokálů: tzv. slabá nazalizace neboli anusvār ṁ a tzv. silná nazalizace neboli anunásik ṁ̐. Pro účely tohoto přehledu je nebudeme rozlišovat.

1.2 Fonologický inventář

1.2.1 VOKÁLY

Do kategorie pravých vokálů řadíme ty fonémy, které mohou fungovat pouze jako jádro slabiky, tedy jen /a/, /ā/. Jádrem slabiky mohou být také *e*, *o*, *ai*, *au*; ty však bývají tradičně interpretovány jako kombinace dvou fonémů, tedy /e/ < /a/ + /i/, /o/ < /a/ + /u/, /ai/ < /ā/ + /i/, /au/ < /ā/ + /u/.

/a/	/ā/
-----	-----

Tradičně se připočítávají i vysoké vokály /i/, /ī/, /u/ a /ū/, ač regulérně alternují se so-
nantami.

1.2.2 KONSONANTY

Sanskrtské konsonanty lze dělit do tří základních tříd: okluzívy, nazály a frikativy. Okluzívy jsou vždy čtyři v dané lokační řadě, uspořádané podle opozice znělosti a aspirovanosti. U *jh* je otázkou jeho fonologický status, proto jej neuvádíme, ačkoli tradiční gramatiky s ním běžně pracují. Funkčně pozici znělé aspirované okluzívy vyplňuje frikativa /h/, jak je patrné z alternací s velárami analogickými /c/ a /j/. Nazály jsou tři, přičemž typickou vlastností sanskrtských nazál je jejich asimilace k lokaci následující okluzívy či frikativy. Nazály také alternují s *a* v ablautovém redukovaném stupni. Sanskrt disponuje třemi neznělými frikativami (znělé protějšky neexistují, při alternaci před znělou dochází k náhradním dloužením či diftongizaci).

	Okluzívy				Nazály	Frikativy
Veláry	/k/	/kh/	/g/	/gh/		
Palatály	/c/	/ch/	/j/	/h/		/ś/
Cerebrály	/ṭ/	/ṭh/	/ḍ/	/ḍh/	/ṇ/	/ṣ/
Dentály	/t/	/th/	/d/	/dh/	/n/	/s/
Labiály	/p/	/ph/	/b/	/bh/	/m/	

1.2.3 SONANTY

Z fonologického hlediska za sonanty pokládáme ty fonémy, které mohou fungovat jak jako jádro slabiky, tak jako její svah. Fony *i* a *y* jsou tradičně interpretovány jako alofony jednoho fonému /y/. Stejně tak jsou fony *u* a *v* pokládány za alofony jednoho fonému /v/. Oba tyto fonémy jsou proto sonanty.

/y/	/v/
/r/	/l/

1.3 Morfonologické alternace

O morfonologické alternaci hovoříme tehdy, identifikujeme-li různé morfy, které musíme z distribučních důvodů přiřadit k jedinému morfému. Obecně se rozlišují dva druhy takové alomorfie: 1. ta, která je dána pozicí v řetězci a je spouštěna nějakým spouštěčem (**alternace syntagmatická**), a 2. ta, která je dána morfológickou potřebou (flexí, derivací) a bez spouštěče v řetězci (**alternace paradigmatická**).

1.3.1 MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE SYNTAGMATICKÉ: SANDHI

Sandhi je taková alternace, při které dochází ke změnám vokálů a konsonantů na hranici morfémů nebo slov. Jedná se o změny foneticky nebo fonologicky podmíněné, závislé na určité fonologické jednotce nebo její realizaci. Tyto změny zasahují formy slov, jsou-li spojovány do frází nebo vět. Rozlišujeme dva typy sandhi: 1. **externí sandhi** – objevuje se na morfémové hranici dvou slov, povstává z juxtapozice slov uvnitř frází nebo vět; 2. **interní sandhi** – objevuje se na morfémových hranicích uvnitř slov.

1.3.1.1 Vzájemné sandhi vokálů

V případě vokalického sandhi vznikají buď dlouhé vokály (sloučí-li se vokály stejné kvality), nebo diftongy či kombinace typu *vokál* + *sonanta* nebo *sonanta* + *vokál*. V některých případech sandhi diftongů vznikají sekundární pauzy. Následující tabulka uvádí i alternace finálního visargu (*-h*) před vokály, které se liší podle toho, jaký vokál visargu předchází.

	a-	ā-	ĩ-	ũ-	ṛ-	e-	o-	ai-	au-
-ă	-ā-	-ā-	-e-	-o-	-ar-	-ai-	-au-	-ai-	-au-
-ĩ	-ya-	-yā-	-ī-	-yũ-	-yr-	-ye-	-yo-	-yai-	-yau-
-ũ	-va-	-vā-	-vĩ-	-ū-	-vr-	-ve-	-vo-	-vai-	-vau-
-e	-e ’	-a ā-	-a ĩ-	-a ũ-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-o	-o ’	-a ā-	-a ĩ-	-a ũ-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-ai	-ā a-	-ā ā-	-ā ĩ-	-ā ũ-	-ā ṛ-	-ā e-	-ā o-	-ā ai-	-ā au-
-au	-āva-	-āvā-	-āvĩ-	-āvũ-	-āvṛ-	-āve-	-āvo-	-āvai-	-āvau-
-ṛ	-ra-	-rā-	-rĩ-	-rũ-	-ṛ-	-re-	-ro-	-rai-	-rau-
-aḥ	-o ’	-a ā-	-a ĩ-	-a ũ-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-āḥ	-ā a-	-ā ā-	-ā ĩ-	-ā ũ-	-ā ṛ-	-ā e-	-ā o-	-ā ai-	-ā au-
-iḥ	-ira-	-irā-	-irĩ-	-irũ-	-irṛ-	-ire-	-iro-	-irai-	-irau-

1.3.1.2 Vzájemné sandhi konsonantů

Při konsonantickém sandhi se konsonanty stojící v pozici vlevo přizpůsobují následujícímu konsonantu (záhlaví tabulky) ve znělosti, nazály pak i v lokaci (viz tabulka na další straně).

h-	s-	ṣ-	ś-	v-	l-	r-	y-	m-	n-	b-	p-	d-	t-	ḍ-	ṭ-	j-	c-	g-	k-
-ggh-	-ks-	-kṣ-	-kś-	-gv-	-gl-	-gr-	-gy-	-ṁm- (-gm-)	-ṁn- (-gn-)	-gb-	-kp-	-gd-	-kt-	-gḍ-	-kṭ-	-gj-	-kc-	-gg-	-kk-
-ḍdh-	-ts-	-tṣ-	-tś-	-ḍv-	-dl-	-dr-	-dy-	-ṁm- (-dm-)	-ṁn- (-dn-)	-ḍb-	-tp-	-ḍd-	-tṭ-	-ḍḍ-	-tṭ-	-ḍj-	-tṣ-	-ḍg-	-tk-
-ddh-	-ts-	-tṣ-	-cch-	-dv-	-ll-	-dr-	-dy-	-ṁm- (-dm-)	-ṁn- (-dn-)	-db-	-tp-	-dd-	-tt-	-ḍḍ-	-tṭ-	-jj-	-cc-	-dg-	-tk-
-bbh-	-ps-	-pṣ-	-pś-	-bv-	-bl-	-br-	-by-	-ṁm- (-bm-)	-ṁn- (-bn-)	-bb-	-pp-	-bd-	-pt-	-bḍ-	-pṭ-	-bj-	-pc-	-bg-	-pk-
-nh-	-ns-	-nṣ-	-ñś-	-nv-	-ṁll-	-nr-	-ny-	-nm-	-nn-	-nb-	-np-	-nd-	-nt-	-ṇḍ-	-ṇṭ-	-ñj-	-ṁśc-	-ng-	-nk-
-ṁh- (-ṁh-)	-ṁs- (-ṁs-)	-ṁṣ- (-ṁṣ-)	-ṁś- (-ṁś-)	-ṁv- (-nv-)	-ṁl-	-ṁr-	-ṁy-	-ṁm- (-nm-)	-ṁn- (-nn-)	-ṁb- (-mb-)	-ṁp- (-mp-)	-ṁd- (-nd-)	-ṁt- (-nt-)	-ṁḍ- (-ṇḍ-)	-ṁṭ- (-ṇṭ-)	-ṁj- (-ñj-)	-ṁc- (-ñc-)	-ṁg- (-ṁg-)	-ṁk- (-ṁk-)
-o h-	-aḥ s-	-aḥ ṣ-	-aḥ ś-	-o v-	-o l-	-o r-	-o y-	-o m-	-o n-	-o b-	-aḥ p-	-o d-	-ast-	-o ḍ-	-aṣṭ-	-o j-	-aśc-	-o g-	-aḥ k-
-ā h-	-āḥ s-	-āḥ ṣ-	-āḥ ś-	-ā v-	-ā l-	-ā r-	-ā y-	-ā m-	-ā n-	-ā b-	-āḥ p-	-ā d-	-ast-	-ā ḍ-	-āṣṭ-	-ā j-	-āśc-	-ā g-	-āḥ k-
-ir h-	-iḥ s-	-iḥ ṣ-	-iḥ ś-	-irv-	-irl-	-ī r-	-iry-	-irm-	-irm-	-irb-	-iḥ p-	-ird-	-ist-	-ird-	-iṣṭ-	-irj-	-iśc-	-irg-	-iḥ k-

1.3.1.3 Sandhi konsonantů a vokálů

Při kontaktu finálního vokálu a iniciálního konsonantu dochází k těmto jevům:

1. neznělé konsonanty se mění ve znělé,
2. finální *-n* se zdvojuje po krátkém vokálu,
3. finální visarg (*-h*) se po vokálu *a* mění i s tímto *a* v *-o* (tj. *-ah* > *-o*); pokud další slovo začíná vokálem *a-*, tento vokál mizí a je nahrazen apostrofem (sekundární pauza); visarg po *-ā-* mizí; visarg po *-ī-*, *-ū-* se mění v *-r* (tj. *-īh*, *-ūh* > *-īr*, *-ūr*).

1.3.1.4 Sandhi vokálů a konsonantů

Uvádíme jen z důvodů výčtových, v tomto případě nedochází k žádnému sandhiovému jevu.

1.3.1.5 Cerebralizace dentál a podmínky cerebralizace

Ze syntagmatických procesů je nutné zmínit cerebralizaci některých konsonantů po spouštěcích uvedených v tabulkách.

Cerebralizace dentální nazály

Spouštěč		Objekt	Proces	Specifikace
r	+	veláry: k, kh, g, gh, ṅ	mění n > ṇ	následuje-li vokál,
ṛ		labiály: p, ph, b, bh, m		či m, y, v nebo n
ṙ		dále y, v, h, ṃ		(jež se též změní v ṇ)
ṣ		nebo nic		

Cerebralizace dentální sykavky (platí pouze uvnitř téhož slova; tzv. pravidlo *RUKI*)

Spouštěč		Objekt	Proces	Specifikace
k, r	+			následuje-li vokál
i, ī, u, ū, ṛ, ṝ		m, ḥ	mění s > ṣ	nebo jakýkoli konsonant
e, ai, o, au		nebo nic		kromě r

1.3.1.6 Syntagmatické jevy při vzniku konsonantických trsů

Sanskrtské konsonanty podléhají jistým pravidlům asimilace, a to pokud tvoří trs či v pozici na konci slova. V následující tabulce jsou uvedeny nejčastější případy alternací obstruentů před jinými okluzivami či před pauzou (#). Rozlišeny jsou zde dva fonémy *j* a *h*, vzniklé buď palatalizací původních velár (*j*₂, *h*₂), nebo vzniklé z původních palato-velár (*j*₁, *h*₁), neboť mají zčásti rozdílné alofony v antekonsonantickém postavení.

Interní alternace obstruentů						
	t-	th-	dh-	bh-	s-	#
-k	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-g	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-gh	gdh	kth, ghith	gbh	gbh	kṣ	k
-c	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-cch	ṣṭ	—	—	—	kṣ	—
-j₂	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-h₂	gdh	kth, hith	gdh	gbh	kṣ	k
-ś	ṣṭ	ṣh	(d)ḍh	gbh, ḍbh	ṭṣ, kṣ	k, ṭ
-j₁	ṣṭ	ṣṭh	ḍḍh	ḍbh	ṭṣ, kṣ	ṭ
-h₁	Ḍḍh	kth, hith	Ḍḍh	ḍbh	ṭṣ, kṣ	ṭ
-t	tt	(t)th	(d)dh	dbh	ts	t
-d	tt	tth	(d)dh	dbh	ts	t
-dh	ddh	tth, dhith	(d)bh	dbh	ts	t

Interní alternace obstruentů						
	t-	th-	dh-	bh-	s-	#
-p	pt	pth	bdh	bbh	ps	p
-b	pt	pth	bdh	bbh	ps	p
-bh	bdh	pth, bhith	bdh	bbh	ps	p
-s	st	sth	0dh	0bh, dbh	ts, ss, ʰs	ʰ

1.3.2 MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE PARADIGMATICKÉ: ABLAUT

Ablaut je paradigmatická změna, kdy se morfém realizuje vícero morfy lišícími se kvalitou či kvantitou vokálu.

Rozeznáváme tři stupně ablautu: **základní stupeň** – morfovým vokálem je většinou *a* (případně je součástí krátkého diftongu); **redukovaný stupeň** – morfový vokál není přítomen nebo se realizuje jako vokalická podoba morfémové sonanty či nazály (zde jako *a!*); **dloužený stupeň** – morfovým vokálem je dlouhé *ā* (případně je součástí dlouhého diftongu).

Obecná schémata podle typů kořene (*C* zde zastupuje jeden a více obstruentních konsonantů, *N* jakoukoli nazálu, *R* jakoukoli sonantu, *Ṙ* vokalický alofon sonanty). Typy I neobsahují alternující sonanty či nazály, typy II jsou pro alternující sonanty včetně samprasáranových, typy III pro alternující nazály.

	Ia	Ib	IIa	IIb	IIc
Základní stupeň	<i>CaC</i>	<i>Cā</i>	<i>CaRC</i>	<i>CaR</i>	<i>CRaC</i>
Redukovaný stupeň	<i>C0C/CiC</i>	<i>C0/Ci</i>	<i>CṘC</i>	<i>CṘ/CR</i>	<i>CṘC</i>
Dloužený stupeň	<i>CāC</i>	–	<i>CāRC</i>	<i>CāRC</i>	<i>CRāC</i>

	IIIa	IIIb
Základní stupeň	<i>CaNC</i>	<i>CaN</i>
Redukovaný stupeň	<i>CaC</i>	<i>Ca/CN</i>
Dloužený stupeň	<i>CāNC</i>	<i>CāN</i>

Příklady různých ablautových stupňů od různých typů kořenů:

Typ kořene	Kořen	Základní stupeň	Redukovaný stupeň	Dloužený stupeň
Ia	<i>pat-</i>	<i>patati</i>	<i>paptimá</i>	<i>papáta-</i>
	<i>sad-</i>	<i>sádas-</i>	<i>sídati</i> (= <i>si-sd-</i>)	<i>sādayati</i>
	<i>pad-</i>	<i>pádyate</i>	<i>-bda-</i>	<i>papāda</i>
Ib	<i>dā- 1.</i>	<i>dádāti</i>	<i>ādat</i> <i>-tta-</i>	—
	<i>sthā-</i>	<i>āsthāt</i>	<i>sthitá-</i> <i>tasthūr</i>	—
	<i>snā-</i>	<i>snāhi</i>	<i>sasmus</i>	—
IIa	<i>chid-</i>	<i>chedma-</i>	<i>ácchidat</i>	<i>acchātsīt</i>
	<i>dyut-</i>	<i>dyótate</i>	<i>didyutúr</i>	<i>ádyaut</i>
	<i>mrj-</i>	<i>marjáyati</i>	<i>mṛṣtá-</i>	<i>mamārja</i>
IIb	<i>kṛ-</i>	<i>cakártha</i>	<i>kṛṇóti</i> <i>cakrá</i>	<i>cakāra</i>
	<i>ji-</i>	<i>jáyati</i> <i>jéṣi</i>	<i>jítá-</i>	<i>jigāya</i> <i>ájaiṣam</i>
	<i>hu-</i>	<i>juhóti</i>	<i>juhutá</i> <i>juhvé</i>	<i>áhāvi</i> <i>áhauṣīt</i>
IIc	<i>khyā-</i>	<i>khyāyasi</i>	<i>ákhyat</i>	—
	<i>grabh-/grah-</i>	<i>jagrábha</i>	<i>grbhnāti</i>	<i>jagrāha</i>
	<i>śvas-</i>	<i>śvásiti</i>	<i>śuśé</i>	<i>śvāsáyati</i>
IIIa	<i>skand-</i>	<i>skándati</i>	<i>skanná-</i>	<i>áskāntsī</i>
	<i>bhañj-</i>	<i>babhāñja</i>	<i>bhājyáte</i>	<i>bhāngin-</i>
	<i>stambh-</i>	<i>tastámbha</i>	<i>tastabhūr</i>	<i>ástāmpsīt</i>

IIIb	<i>ram-</i>	<i>rámate</i>	<i>ratá-</i>	<i>rāmáyati</i>
	<i>han-</i>	<i>hánti</i>	<i>hatá- ghnánti</i>	<i>jaghāna</i>
	<i>gam-</i>	<i>jagáma</i>	<i>jagmé gácchati</i>	<i>agāmi</i>